

1. Inleiding

Voor het vak ‘Privatissimum en practicum: Bestuursrechtelijke vraagstukken’ hebben meer dan vijftig masterstudenten staats- en bestuursrecht van de Universiteit Leiden samengewerkt aan de totstandkoming van deze consultatiebijdrage. Het eindproduct is in drie fases tot stand gekomen.

Allereerst hebben alle masterstudenten individueel een memorandum geschreven over het wetsvoorstel *Wet versterking waarborgfunctie Awb* (hierna: het wetsvoorstel). Het hoofddoel van deze memoranda was het bepalen van de insteek en focus van de uiteindelijke consultatiebijdrage. Daarnaast strekte het schrijven van deze memoranda ertoe om iedere student zelfstandig te laten ontdekken wat de inhoud is van het wetsvoorstel. Studenten hebben in het memorandum aangegeven welke onderwerpen wat hen betreft zeker behandeld moesten worden in de uiteindelijke consultatiebijdrage.

In de tweede fase zijn de studenten ingedeeld in groepen van vijf of zes deelnemers. De groepssamenstelling was gebaseerd op de overlap tussen de individuele memoranda in de eerste fase. Elke groep kreeg een ‘groot’ en een ‘klein’ onderwerp toegewezen. Deze onderwerpen moesten de groepen gezamenlijk uitwerken tot één samenhangend memorandum per groep. In totaal zijn er tien groepsmemoranda geschreven over twintig verschillende onderwerpen. Deze memoranda vormen de basis voor de uiteindelijke consultatiebijdrage.

In de derde en tevens laatste fase hebben alle studenten samengewerkt aan één grote consultatiebijdrage. Iedere student had zijn eigen rol binnen het proces. Er waren procesregisseurs die de deadlines en het algehele proces reguleerden, herschrijvers die de feedback van de memoranda in de tweede fase verwerkten, onderwerpcoördinatoren, onderzoekers, editors en eindredacteuren. In de consultatiebijdrage komen twaalf onderwerpen aan bod. Deze onderwerpen zijn gekozen naar aanleiding van een stemming na de tweede fase. Aan de hand van deze onderwerpen is deze consultatiebijdrage opgesteld.

2. Perspectieven

In ons onderzoek voor deze consultatiebijdrage hebben we het wetsvoorstel vanuit verschillende bestuursrechtelijke perspectieven bekeken. De perspectieven die centraal staan zijn responsiviteit, rechtszekerheid en doenvermogen. Hieronder volgt een korte introductie van deze perspectieven.

Responsivering

De responsivering van het bestuursrecht verwijst naar de mate waarin de overheid de behoeften en belangen van burgers en hun persoonlijke situatie betreft in de besluitvorming.¹ Responsiviteit gaat om een behoorlijk handelende overheid, goed bestuur en bestuursmoraal.² Dit perspectief komt onder andere naar voren in het voorgestelde dienstbaarheidsbeginsel en artikel 7:1b Algemene wet bestuursrecht (hierna: Awb). Door goede communicatie voor en tijdens de bezwaarprocedure, ervaart de burger een responsieve rechtsstaat.³ In het bestuursrecht wordt responsiviteit ook gerelateerd aan het bieden van maatwerk en individuele rechtsbescherming.⁴ Bij het maken en toepassen van wet- en regelgeving heeft een responsieve overheid niet alleen oog voor individuele gevallen (maatwerk), maar ook voor bredere maatschappelijke behoeften.⁵ In het wetsvoorstel verlegt de responsiviteitsdoelstelling de focus van macro- naar microniveau door individueel maatwerk voorop te stellen.⁶

Rechtszekerheid

Het rechtszekerheidsbeginsel komt veelvuldig voor in de memorie van toelichting (hierna: MvT) bij het wetsvoorstel. Het rechtszekerheidsbeginsel vereist consequent en voorspelbaar handelen van de overheid.⁷ Het belang van rechtszekerheid kan echter geen argument zijn om in individuele gevallen onevenredige (onrechtvaardige) uitkomsten in stand te laten.⁸ In de MvT wordt wellicht iets te gemakkelijk omgesprongen met de spanning die ontstaat tussen enerzijds de wens tot meer maatwerk en individuele rechtsbescherming en anderzijds rechtszekerheid.⁹ Veel problemen in de uitvoering hebben een systematisch karakter.¹⁰ Waar de rechter met het voorgestelde evenredigheidsbeginsel enkel een uitweg heeft in overduidelijk onrechtvaardige situaties, dient een responsieve overheid ook vanuit het oogpunt van de rechtszekerheid structurele veranderingen door te voeren indien er systematische problematiek bestaat.¹¹ De rechtszekerheid is uiteindelijk gebaat bij institutionele waarborgen, een zo groot mogelijke duidelijkheid omtrent wet- en

---

¹ Tanja 2018, p. 185.

² Addink 2023, p. 739.

³ Scheltema 2015, p. 288.

⁴ Addink 2023, p. 739.

⁵ Esser & Becker, p. 3 & 7.

⁶ Esser & Becker, p. 3 & 7.

⁷ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 14.

⁸ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 14.

⁹ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 40.

¹⁰ Esser & Becker, p. 2.

¹¹ Esser & Becker, p. 7.

regelgeving en sterke, duidelijke beleidsregels. Bovendien kan de burgerlus door definitieve geschilbeslechting bijdragen aan de rechtszekerheid.

Doenvermogen

Het concept van doenvermogen heeft in bestuursrechtelijke context betrekking op het vermogen van de burger om in actie te komen, doelen te stellen, door te zetten en zodoende de eigen rechtspositie te verdedigen. Het gaat hier in feite om zelfredzaamheid.¹² De uitwerking van dit concept is, zeker sinds het WRR-rapport *Weten is nog geen doen: een realistisch perspectief op redzaamheid*, in een minder positief daglicht komen te staan. Het wetsvoorstel draagt het idee uit dat de overheid zich behulpzaam (lees: responsief) opstelt naar burgers die dit nodig hebben.¹³ Dit is niet alleen zichtbaar bij het dienstbaarheidsbeginsel, maar ook bij de verschoonbaarheid van het overschrijden van bezwaartermijnen en de informatieverstrekking vanuit de overheid. In onze consultatiebijdrage zullen we ook aanstippen dat kritisch gekeken mag worden naar sociaaleconomisch sterke partijen die wel over dit doenvermogen beschikken.

3. Dienstbaarheidsbeginsel

Zelfstandig gecodificeerd beginsel

Het eerste onderwerp betreft het dienstbaarheidsbeginsel uit artikel 2:4a Awb. Dit beginsel moet bijdragen aan een uitvoeringspraktijk waarin de burger centraal staat.¹⁴ Hoe en wanneer bestuursorganen zich dienstbaar moeten opstellen, laat de wetgever in het midden.¹⁵ Daarnaast benoemt de MvT dat het beginsel ‘voor concrete situaties geen panklare oplossingen’ heeft.¹⁶ Dit roept de vraag op in hoeverre het dienstbaarheidsbeginsel als zelfstandig gecodificeerd beginsel kan bijdragen aan een responsiever bestuursrecht.

Het feit dat een beginsel geschreven of ongeschreven is, doet niet af aan de geldigheid ervan.¹⁷ Codificatie kan wel bijdragen aan de kenbaarheid.¹⁸ Codificatie en concretisering zouden kunnen bijdragen aan het versterken van dit beginsel.¹⁹

In de afweging tussen kenbaarheid en rigiditeit – het risico van een te strenge codificatie – zien wij nog ruimte om een betere balans te vinden.²⁰

---

¹² WRR 2017, p. 14.

¹³ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 7.

¹⁴ Ippel & Beirnaert 2022, p. 315-317; Scheltema 2019, p. 247-248.

¹⁵ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 9.

¹⁶ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 9.

¹⁷ Gerards 2010, p. 791-792.

¹⁸ Gerards 2010, p. 793-795.

¹⁹ Schuurmans, Leijten & Esser 2020, p. 18; Gerards 2010, p. 793-795.

²⁰ Gerards 2010, p. 799 en 807.

Voorstel voor nadere concretisering

Om voor het bestuur, de rechtspraak en de burger duidelijk te maken wat de doelstelling en de reikwijdte is, heeft het beginsel nog nadere concretisering.²¹ Zo wordt het dienstbaarheidsbeginsel in de MvT weliswaar onderscheiden van andere gecodificeerde Awb-beginselen en de behoorlijkheidsnormen van de Nationale ombudsman, maar ontbreekt nog de verhouding tot de Europese variant van het dienstbaarheidsbeginsel.²²

Ten behoeve van deze nadere concretisering zou de MvT het volgende kunnen benoemen:

*[H]et dienstbaarheidsbeginsel is van toepassing op al het bestuurshandelen. Bestuursorganen spannen zich in dit kader in om informatie over voorzieningen zo begrijpelijk en toegankelijk mogelijk te publiceren. Het doen van aanvragen moeten bestuursorganen zo makkelijk mogelijk maken. Daarbij bieden zij gevraagd en ongevraagd hulp aan burgers die vastlopen in het systeem. In het kader van bestuursrechtelijke besluitvorming denkt het bestuursorgaan met burgers mee. Wanneer het verlenen van de gevraagde voorziening niet past binnen de grenzen van de wet, kijkt het bestuursorgaan waar mogelijk of een andere voorziening uitkomst kan bieden.*²³ Een dergelijke toelichting maakt het inzichtelijker voor bestuursorganen, hoe een responsieve overheid in overeenstemming met het dienstbaarheidsbeginsel dient te handelen.

Signaalfunctie als meerwaarde van codificatie

Wij menen dat de MvT ten onrechte stelt dat het beginsel slechts een abstracte achterliggende waarde heeft.²⁴ De meerwaarde van de invoering van het dienstbaarheidsbeginsel zit volgens ons in de signaalfunctie voor het rechtsgevoel. De zelfstandige waarde als rechterlijke toetsingsnorm vloeit voort uit het feit dat, los van het dictum van onzorgvuldige voorbereiding of ontoereikende motivering, het constateren van een schending van het dienstbaarheidsbeginsel door de rechter, de burger tegemoet kan komen in zijn rechtsgevoel. Het voegt een aspect van procedurele rechtvaardigheid toe, waarbij meer aandacht komt voor de crux van een geschil.²⁵ Deze signalering is vervolgens ook weer van belang voor het bestuursorgaan bij het verbeteren van het juridisch-bestuurlijk handelen.²⁶

Wij zien een tweeledige functie van het dienstbaarheidsbeginsel. Enerzijds voorziet het in een verwachting ten aanzien van het bestuur. Anderzijds helpt het burgers bij de tegemoetkoming aan het gevoelde onrecht.

---

²¹ Deze verduidelijking naar functie en reikwijdte wordt bijvoorbeeld besproken in: Gerards 2010, p. 802-804.

²² Zie in dit verband onder andere: Nagelhout & Van Wordragen 2021; Schlössels & Frins 2022.

²³ De Lange 2023, p. 11.

²⁴ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 10.

²⁵ Deze vorm van 'herstelrecht' wordt ook besproken in: Scheltema 2018, p. 129-131; Doornbos 2019, p. 569-570; Marseille, Wever & Winter 2023, p. 20-21.

²⁶ Van der Heijden 2001, p. 270.

4. Begrijpelijke motivering

Artikel 3:47 lid 1 Awb bepaalt dat een besluit ‘op een voor belanghebbenden begrijpelijke wijze’ moet worden gemotiveerd. Hiervoor was deze notie van begrijpelijkheid enkel opgenomen in de MvT.²⁷ De wetgever stelt dat deze toevoeging nu noodzakelijk is om het belang van begrijpelijke motivering te benadrukken. Wat ‘begrijpelijk’ inhoudt en in hoeverre een belanghebbende die begrijpelijke motivering kan afdwingen bij de rechter, zijn in dit kader relevante vragen.

Definitie begrijpelijke motivering

De wetgever stelt dat wat ‘begrijpelijk’ is, per persoon verschilt. Er moet volgens de MvT worden gestreefd naar een zo groot mogelijke begrijpelijkheid voor de doelgroep van een besluit.²⁸ Dit standpunt impliceert dat een besluit dat bijvoorbeeld gericht is aan een belangenorganisatie met juridische kennis anders mag worden opgesteld dan een besluit dat gericht is aan een burger zonder enige juridische achtergrond. Als deze differentiatie op basis van taal- en kennisniveau inderdaad wordt beoogd, hoe ver moet die dan gaan?

In de MvT worden een aantal manieren genoemd om te testen of een tekst begrijpelijk is. Het lijkt ons verstandig om na een aantal van deze experimenten te komen tot een algemene richtlijn met betrekking tot taalniveau, eventueel met voorbeeldbrieven. Een uniforme en consistente handelswijze komt de uitvoerbaarheid voor bestuursorganen ten goede. De Verenigde Staten en Nieuw-Zeeland kunnen hier als voorbeeld dienen. Bij de invoering van de *Plain Writing Act* in de Verenigde Staten zijn ook *Federal plain language guidelines* gepubliceerd, waarin *best practices* te vinden zijn om uitvoeringsorganisaties te helpen met de implementatie van de wet. Overheden kunnen hier bijvoorbeeld richtsnoeren vinden die invulling geven aan het *know your audience*-principe.²⁹ In Nieuw-Zeeland zijn vergelijkbare richtlijnen uitgevaardigd.³⁰

Afdwingbaarheid

Artikel 3:47 lid 1 Awb wordt ook wel ‘het recht op begrijpelijke taal’ genoemd.³¹ De wetgever maakt hiermee duidelijk dat alle bestuursorganen werk moeten maken van begrijpelijk motiveren.³² Er worden echter geen consequenties of vervolgstappen benoemd voor het geval waarin een bestuursorgaan besluiten niet voldoende begrijpelijk motiveert.

---

²⁷ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 21.

²⁸ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 21.

²⁹ *Plain Writing Act 2010* (Verenigde Staten), govinfo.gov; *Federal plain language guidelines 2011* (Verenigde Staten), govinfo.gov.

³⁰ *Plain Language Act 2022* (Nieuw Zeeland), legislation.govt.nz.

³¹ Met de voorgestelde wijziging wordt beoogd uitvoering te geven aan de door de Tweede Kamer aangenomen motie-Teunissen e.a. (*Kamerstukken II 2023/24*, 36410 VII, nr. 60), waarin de regering werd gevraagd ‘het recht op begrijpelijke taal en duidelijke uitleg van besluiten wettelijk vast te leggen’.

³² Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 21.

Wij verwachten dat de codificatie van de begrijpelijke motivering slechts in beperkte mate door de rechter te toetsen is. De rechterlijke taak wordt behoorlijk complex indien de rechter in elk individueel geval moet nagaan welke juridische kennis de belanghebbende bezit. De rechter heeft immers geen duidelijk kader waaraan hij kan toetsen hoeveel juridische kennis een belanghebbende daadwerkelijk heeft.

Ook hier is het zinvol om naar de begrijpelijkheidswetgeving in Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten te kijken, waar de beperkte afdwingbaarheid achteraf, bij de rechter, wordt gecompenseerd door de waarborg van een ambtenaar die als verantwoordelijke wordt aangewezen. Zo schrijft de *Plain Writing Act* van de Verenigde Staten voor dat uitvoeringsorganen een *senior official* aanwijzen die intern toezicht houdt op de naleving van de wet en nieuwe werknemers traint in het toegankelijk schrijven.³³ In Nieuw-Zeeland geldt een vergelijkbare bepaling; de *Plain Language Act* verplicht de aanstelling van *plain language officers* die op naleving moeten toezien en collega's onderwijzen in het gebruiken van begrijpelijke taal.³⁴

5. Vaker horen bij financiële beschikkingen

Het huidige artikel 4:12 Awb geeft ruimte aan het bestuursorgaan om bij financiële beschikkingen in bepaalde gevallen het horen krachtens artikelen 4:7 en 4:8 Awb achterwege te laten. Dit kan alleen indien de nadelige gevolgen van de toepassing van deze uitzondering na bezwaar of administratief beroep volledig ongedaan gemaakt kunnen worden.³⁵ De wetgever is voornemens dit te veranderen, waardoor bestuursorganen de burger vaker zullen horen bij financiële beschikkingen. Het wetsvoorstel voorziet in een toevoeging van een tweede lid aan artikel 4:12 Awb, waaruit volgt dat in bepaalde gevallen niet van het horen kan worden afgezien. Het gaat om een beschikking, waarvan het bestuursorgaan redelijkerwijs kan vermoeden dat dit gevolgen zal hebben voor de directe bestedingsruimte van de burger.

Het is een goede zaak dat de regering in de MvT signaleert dat de gevolgen van een financiële beschikking niet eenvoudig terug te draaien zijn.³⁶ Het is evident dat een plotselinge stopzetting en de daaropvolgende terugvordering van een eerder verleende financiële aanspraak de financiën van burgers ingrijpend zal ontregelen.³⁷ Zelfs als huishoudens voldoende ruimte hebben om een financiële terugval op te vangen, kunnen dergelijke beschikkingen ingrijpend zijn en gevolgen hebben voor de vertrouwensrelatie met de overheid.³⁸

---

³³ Sec. 4A1a *Plain Writing Act 2010* (Verenigde Staten), govinfo.gov.

³⁴ Artikel 11 *Plain Language Act 2022* (Nieuw-Zeeland), legislation.govt.nz.

³⁵ Artikel 4:12, lid 1 Awb.

³⁶ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 22

³⁷ De Poorter, in: *T&C Awb 2024*, art. 4:12 Awb.

³⁸ WRR 2023, p. 156; Van Roij 2023, p. 1650.

Aangezien het de vraag is of voldaan kan worden aan de uitzonderingsgrond in het huidige artikel 4:12 Awb, staan wij achter de voorgestelde wijziging. Wel roept deze wijziging uitvoeringsvragen op. De regering meent dat met de wijziging een goede balans wordt bereikt wat betreft de uitvoerbaarheid, aangezien de uitzondering op de hoorplicht voor de meeste beschikkingen nog blijft gelden.³⁹ Dit neemt niet weg dat de wetgever in de MvT in had moeten gaan op de uitvoeringsvragen die voortvloeien uit het nieuwe artikel 4:12 Awb, aangezien de aanpassing er immers voor zorgt dat bestuursorganen vaker zullen moeten gaan horen.

6. Afwijken van beleidsregels

De autonome positie van artikel 4:84 Awb is sinds haar invoering in 1994 geërodeerd. Volgens de meest recente jurisprudentie dienen bij de toepassing van artikel 4:84 Awb alle omstandigheden van het geval te worden betrokken. Daarbij moet worden bezien of deze omstandigheden samen als ‘bijzondere omstandigheden’ kunnen worden aangemerkt.⁴⁰ Volgens recente rechtspraak is het hierbij afdoende om na te gaan of de toepassing van de beleidsregel in het concrete geval niet onevenredig uitpakt.⁴¹ Bij deze afweging kan het bestuursorgaan niet enkel verwijzen naar situaties die bij het opstellen van de beleidsregel erin zijn verdisconteerd.⁴² Feitelijk is de toets van artikel 4:84 Awb daarmee hetzelfde als de toets aan het evenredigheidsbeginsel, overeenkomstig artikel 3:4 Awb.

Het wetsvoorstel beoogt om de ontwikkelingen voortkomend uit de jurisprudentie te codificeren.⁴³ De voorgestelde wijziging van artikel 4:84 Awb is echter onbevredigend. Uit de voorgaande analyse is gebleken dat 4:84 Awb niet langer een zelfstandige juridische inhoud bezit ten opzichte van artikel 3:4 Awb. Zodoende zou de logische codificatie van de geldende jurisprudentiële inhoud dat het artikel in zijn geheel wordt geschrapt. Door het artikel in een gewijzigde vorm in stand te laten, wordt door de wetgever een verwarrend signaal afgegeven.

In het licht van de responsieve ontwikkeling van het bestuursrecht is het raadzaam om de Awb zo goed mogelijk te consolideren en fragmentatie van gelijke bepalingen tegen te gaan. Dit verbetert de toegankelijkheid van de Awb voor de burger. Ons concrete voorstel is om artikel 4:84 Awb in zijn geheel te schrappen. De bepaling dat een bestuursorgaan zich in beginsel aan haar eigen geschreven beleidsregels behoort te houden, kan in een additioneel lid bij artikel 4:81 Awb worden ondergebracht. Vervolgens kan een derde lid bij artikel 3:4 Awb worden opgenomen, dat artikel 3:4 tweede lid van gelijke toepassing verklaart voor beleidsregels. Dit geeft het ondubbelzinnige signaal af dat de zelfstandige positie van 4:84 Awb ophoudt te bestaan en dat beleidsregels op

---

³⁹ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 23.

⁴⁰ ABRvS 26 oktober 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2840, AB 2016/447 m.nt. H.E. Bröring, r.o. 4.3.

⁴¹ Bröring & Tollenaar 2021, p. 212.

⁴² Feenstra & Tollenaar 2018, p. 3-12.

⁴³ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 23.

gelijke wijze aan het evenredigheidsbeginsel dienen te worden getoetst. Deze insteek sluit beter aan bij het responsieve karakter dat de wetgever wenst te bewerkstelligen.

7. Regeling bezwaar- en beroepstermijn

Rechtsmiddelenclausule

Het voorstel voor aanpassing van de regeling van de bezwaar- en beroepstermijn ziet ten eerste op een verduidelijking van de rechtsmiddelenclausule. Deze zal onder andere verduidelijkt worden door de vermelding van de einddatum van de termijn, in plaats van de duur van de termijn.⁴⁴

Vanuit het doenvermogen van de burger is het positief dat de overheid inzet op het informeren van de burger. Echter, wij missen de vermelding van organisaties of instanties in de rechtsmiddelenclausule waar de burger juridisch advies kan inwinnen voor zijn of haar situatie. De zoektocht naar dergelijke instanties kan lastig zijn voor burgers met een beperkt doenvermogen en zou hen bespaard moeten blijven. Het is een overheidsverantwoordelijkheid om burgers te informeren over toegankelijke juridische hulp en sluit aan bij de beoogde dienstbare opstelling van overheden.⁴⁵ Praktisch betekent dit dat het bestuursorgaan een lijst met juridische hulporganisaties, waarvan de samenstelling afhankelijk is van de postcode van de belanghebbende, dient toe te voegen aan de rechtsmiddelenclausule. Ook de vermelding van een juridische website of een telefoonnummer waar aanvullende informatie verkregen kan worden, zou kunnen bijdragen aan de verduidelijking van de rechtsmiddelenclausule. Op de website kan additionele informatie op begrijpelijke wijze worden weergegeven.⁴⁶ Via het telefoonnummer kan de informatie worden uitgelegd aan de burgers die digitaal minder zelfredzaam zijn. Dit zijn laagdrempelige manieren voor burgers om extra informatie te verkrijgen. Wij raden dan ook aan de rechtsmiddelenclausule aan te vullen met een verplichte vermelding van juridische hulpmogelijkheden.

Aanpassen verschoonbare termijnoverschrijding

Ten tweede beoogt het voorstel de verschoonbaarheid van de termijnoverschrijding te vergroten indien er sprake is van ‘bijzondere persoonlijke omstandigheden’ bij de indiener. Onder de huidige omstandigheden wordt een termijnoverschrijding slechts verschoonbaar geacht, indien niet redelijkerwijs wordt geoordeeld dat de indiener in verzuim was.⁴⁷ De regering wil afstand nemen van de strikte lijn die wordt aangehouden in gevallen waarin een termijnoverschrijding het gevolg is van ingrijpende persoonlijke omstandigheden.⁴⁸ Deze aanpassing creëert meer ruimte voor

---

⁴⁴ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 26-27.

⁴⁵ Schuurmans 2023, p. 8.

⁴⁶ WRR 2017, p. 142.

⁴⁷ Borman 2023/48, p. 101.

⁴⁸ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 27-28 ; Borman 2023/48, p. 101.

maatwerk.⁴⁹ De vraag blijft echter aan welke bijzondere omstandigheden burgers daadwerkelijk rechten kunnen ontlenuen. Volgens de MvT kan een plotselinge ziekte of het overlijden van een naaste leiden tot een verschoonbare termijnoverschrijding, maar het is onduidelijk hoe geoordeeld zal worden over een burger met een chronische ziekte of psychische aandoening.⁵⁰ Het toevoegen van richtlijnen is vanuit het perspectief van rechtszekerheid dan ook wenselijk.⁵¹ Hoewel de precieze invulling van de verschoonbare termijnoverschrijding zal blijken uit de rechtspraak, bevelen wij aan om de reikwijdte van bijzondere omstandigheden te verduidelijken middels het opstellen van richtlijnen.

Vervolgens blijft het de vraag in hoeverre de burger daadwerkelijk geholpen wordt door de verruimde verschoonbare termijnoverschrijding. Burgers met een verminderd doenvermogen zijn vanwege beperkte juridische kennis waarschijnlijk eerder gebaat bij begeleiding tijdens het bezwaar- en beroepsproces.⁵² Wij adviseren dan ook om het wetsvoorstel verder aan te vullen met concrete maatregelen die deze ondersteuning aan burgers verstrekt. De overheid zou bijvoorbeeld, naast de uitbreiding van de rechtsmiddelenclausule, een speciaal bezwaar- en beroepsloket op kunnen zetten, waar burgers op laagdrempelige wijze informatie en praktische hulp kunnen krijgen. Dit loket kan worden vormgegeven op vergelijkbare wijze als het bestaande *geldloket*.

8. Prettig Contact Met de Overheid (PCMO)

In het bestuursrecht staat de besluitvorming door de overheid jegens burgers centraal. Uit onderzoek is gebleken dat burgers het niet alleen belangrijk vinden dat de wettelijke regels correct worden toegepast bij het nemen van besluiten door de overheid, maar ook dat zij behoorlijk worden behandeld, serieus worden genomen en begripen waarom een besluit is genomen.⁵³ Ongeveer de helft van de klachten en bezwaren kan meestal in een vroeg stadium worden opgelost, als op respectvolle wijze wordt uitgelegd hoe een besluit tot stand is gekomen, of als excuses worden aangeboden over een bepaalde handelwijze.⁵⁴

In dit kader werd een succesvolle pilot van het programma *Prettig Contact Met de Overheid* (PCMO) gestart in 2009. Enkele elementen van het PCMO zijn overgenomen in het wetsvoorstel.⁵⁵ Het heeft geleid tot twee voorstellen in de fase voorafgaand aan de bezwaarfase. Ten eerste worden contactgegevens verplicht vermeld bij besluiten en ten tweede wordt het eerder mogelijk om de achterliggende stukken van een besluit te verkrijgen. Voor de bezwaarfase zelf wordt een nieuw

---

⁴⁹ Schlössels & Albers 2023, p. 7; *Kamerstukken II 2021/22*, 35501, nr. 102, p. 9–10, p. 14.

⁵⁰ Borman 2023/48, p. 101; Van Roij 2023, p. 1658-1659

⁵¹ Van Roij 2023, p. 1659; Borman 2023/48, p. 101.

⁵² Borman 2023/48, p. 100.

⁵³ Brenninkmeijer 2010, p. 12-13.

⁵⁴ Brenninkmeijer 2010, p. 12-13.

⁵⁵ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 29.

artikel 7:1b Awb voorgesteld, dat het bestuursorgaan verplicht contact op te nemen met de indiener van het bezwaar, zodat zij in samenspraak op zoek kunnen gaan naar een passende oplossing.

Hoewel het huidige voorstel een stap in de goede richting is, biedt het te weinig houvast om het PCMO te faciliteren. Het verplicht vermelden van contactgegevens leidt immers op zichzelf nog niet tot ‘prettig contact’. Verschillende factoren spelen hierbij een rol, zoals welke ambtenaar de telefoon opneemt.⁵⁶ Zonder sterke codificatie in de Awb is het bovendien lastig om ‘prettig contact’ als norm in te roepen tegen een bestuursorgaan en is het in feite niet meer dan een beleefdheidsnorm.⁵⁷

In de MvT wordt het PCMO besproken bij artikelen 3:45a en 3:45b Awb, maar eigenlijk lijkt het dienstbaarheidsbeginsel bij uitstek geschikt om het PCMO een meer juridische status toe te kennen.⁵⁸ De gecodificeerde algemene beginselen van behoorlijk bestuur kunnen immers wél tegen het bestuursorgaan worden ingeroepen.⁵⁹ Een ‘prettige houding’ van een bestuursorgaan jegens een burger biedt een concrete invulling van het begrip ‘dienstbaarheid’. Rustig en respectvol contact leggen is immers het minste dat een ambtenaar kan doen, zodat de burger meer begrip kan opbrengen voor het besluit.

Er dient daarnaast rekening te worden gehouden met het feit dat niet elke partij tegenover de overheid een kwetsbare burger is, maar dat het ook om een economisch machtige partij kan gaan. Bij de invulling van het PCMO is het van belang dat het bestuursorgaan in elke zaak afweegt wat de beste manier is om die zaak te behandelen.⁶⁰ Hierbij kan rekening worden gehouden met welk soort partij de overheid te maken heeft. Deze vragen zijn relevant bij de beoordeling of de gesprekken zich meer richten op de juridische inhoud, omdat de partij wordt bijgestaan door een gemachtigde, of dat prioriteit moet worden gegeven aan de emoties van de betreffende burger.⁶¹

Daarnaast moet worden voorkomen dat het PCMO tot ‘schijnempathie’ leidt. Het contact met de burger moet reële verwachtingen scheppen. Het horen van de burger zou bij een ongegrondverklaring van het bezwaarschrift het begrip voor het besluit kunnen vergroten, in het licht van procedurele rechtvaardigheid.⁶² Het horen van de burger kan ook averechts uitpakken. Bij een oordeel van niet-ontvankelijkheid of indien het bezwaar kennelijk ongegrond wordt verklaard, staat het oordeel van tevoren eigenlijk al vast, behoudens een bijzondere, nieuwe motivering. Het vertrouwen in de overheid kan dan juist afnemen als de burger erachter komt dat

---

⁵⁶ Roodscheid 2023, p. 67-68.

⁵⁷ Prettig contact met de overheid (2) 2010, p. 152-153.

⁵⁸ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb p. 5.

⁵⁹ Prettig contact met de overheid (2) 2010, p. 152-153.

⁶⁰ Prettig contact met de overheid (2) 2010, p. 49.

⁶¹ Prettig contact met de overheid (2) 2010, p. 143.

⁶² Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 30.

het horen slechts een lege huls was en hij alsnog wordt geconfronteerd met een negatief besluit.⁶³ De MvT verduidelijkt niet wat de doelen van het PCMO zijn als het nemen van een negatief besluit is voorzien. Het is de vraag of het meer begrip zal creëren voor het besluit, of dat het een reële kans biedt om het bezwaar te motiveren?

Hoewel de ontwikkeling van het PCMO goed past bij de huidige ontwikkeling van de Awb naar een meer responsieve wet met aandacht voor de menselijke maat, is het van belang ook oog te blijven houden voor de eventuele nadelige gevolgen en problemen waarmee dit gepaard gaat.⁶⁴ De hiervoor genoemde punten zouden in de MvT moeten worden uitgewerkt om het prettig contact meer ‘body’ te geven.

9. Burgerlus

Processuele ongelijkheid

De burgerlus beoogt de processuele ongelijkheid tussen burgers en bestuur te verkleinen, maar slaagt hier onvoldoende in. Waar het bestuur middels de bestuurlijke lus alle gebreken kan herstellen, kunnen burgers slechts nader bewijs aanleveren.⁶⁵ Voor het herstel van kleine administratieve vergissingen is de voorgestelde burgerlus geen oplossing. Bovendien wordt het ook niet mogelijk voor burgers om gebreken en onvolkomenheden in beroepsgronden te herstellen.⁶⁶ Bestuursorganen houden met de bestuurlijke lus een betere procespositie. Wij raden aan om burgers middels de burgerlus bredere herstel mogelijkheden te bieden om de processuele ongelijkheid daadwerkelijk te verkleinen, zoals de mogelijkheid tot het herstel van kleine administratieve fouten.

Als gevolg van de bredere herstel mogelijkheden heeft de wettelijke opname van de burgerlus alsnog meerwaarde, aangezien er daadwerkelijk een nieuw instrument wordt gecreëerd. De burgerlus kan immers worden gezien als een vorm van ‘vergisrecht’, dat toeziet op de mogelijkheid voor burgers om zelf fouten te herstellen. Deze mogelijkheid geeft burgers de kans om zich beter te verhouden tot de ‘almachtige’ overheid.⁶⁷ Door deze kans zal de relatie burger-overheid hechter worden en wordt het vertrouwen bevorderd.⁶⁸ Een burgerlus als onderdeel van het vergisrecht is

---

⁶³ Raat 2023, p. 58.

⁶⁴ Esser & Becker 2021, p. 249-257.

⁶⁵ Marseille e.a. 2023, p. 918.

⁶⁶ In de MvT wordt ook specifiek genoemd dat de burgerlus geen vraag betreft naar nieuwe beroepsgronden, zie: Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 33; Koenraad 2023, p. 3223; Schlössels & Albers 2023, p. 109.

⁶⁷ Zie hiervoor de post van [Rens Koenraad op LinkedIn: Het vergisrecht wettelijk verankerd](#), (geraadpleegd op 02-03-2024).

⁶⁸ Raat 2023, p. 58.

dan ook een belangrijke pijler in de hersteloperatie van de overheid om het vertrouwen van burgers te herwinnen.

Voor het bevorderen van het vertrouwen in de overheid is het belangrijk om een goede benaming voor het instrument te kiezen. De term ‘burgerlus’ in het huidige wetsvoorstel wekt onterecht de indruk dat het middel vergelijkbaar is met de bestuurlijke lus. Deze benaming kan verkeerde verwachtingen scheppen bij burgers.⁶⁹ Wij raden dan ook aan om geen vergelijkbare term te gebruiken voor niet-vergelijkbare instrumenten. Dit om te voorkomen dat onterecht het idee ontstaat dat de lussen vergelijkbaar zijn. Een onderscheidende naam die toeziet op de bewijsvoering zou passender zijn en beter inspelen op de verwachtingen van en voor burgers.

Overigens kunnen er vraagtekens worden gezet bij het nut van de wettelijke verankering van de burgerlus.⁷⁰ Er is immers al een scala aan (informele) instrumenten beschikbaar met dezelfde uitkomst als de voorgestelde burgerlus.⁷¹ Voor burgers is het onderscheid tussen de bestaande mogelijkheden en de voorgestelde burgerlus niet altijd duidelijk.⁷² Wij raden aan om de wettelijke opname van de burgerlus zoals voorgesteld in het wetsvoorstel te heroverwegen.

Aansluiting bij doenvermogen

De rechter kan burgers met de voorgestelde burgerlus de gelegenheid geven ‘een stelling aannemelijk te maken’.⁷³ Deze formulering kan bij burgers leiden tot onduidelijkheid over de bewijslast, aangezien de indruk wordt gewekt dat zij tegendeelbewijs moeten leveren. Dit impliceert een zwaardere bewijslast dan het leveren van tegenbewijs.⁷⁴ Het is raadzaam dat de rechter meer bewijsregie voert, aangezien burgers doorgaans onvoldoende op de hoogte zijn van hun bewijspositie.⁷⁵ Door wettelijke waarborgen voor een deugdelijke motivering op te nemen, met duidelijke eisen waaraan de bewijsopdracht van de burger moet voldoen, wordt er rekening gehouden met het doenvermogen van burgers. In de huidige Awb bestaan al enkele artikelen die een bewijslast impliceren, zoals de artikelen 8:28, 8:31 en 8:45 Awb. Deze artikelen impliceren

---

⁶⁹ Koenraad 2023, p. 3224; Herweijer 2024, p. 14.

⁷⁰ Schlössels & Albers 2023, p. 110.

⁷¹ Denk bijvoorbeeld aan de zogenaamde griffiersbrief waarmee een bewijsopdracht wordt gegeven, een regiezitting waarin een partij een bewijsopdracht krijgt en de buitenwettelijke tussenuitspraak met een bewijsopdracht. Zie: artikel 8:45 Awb en Herweijer 2024, p. 13. Ook in de MvT wordt benoemd dat er andere mogelijkheden zijn om de procespositie van burgers te verbeteren en dat de formele burgerlus hier zeker niet altijd het meest efficiënte middel voor is. Zie: Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 33.

⁷² Schlössels & Albers 2023, p. 110.

⁷³ Koenraad 2023, p. 3221; Herweijer 2024, p. 14.

⁷⁴ Tegendeelbewijs leveren zou betekenen dat de burger aannemelijk moet maken dat de zaak anders ligt dan het bestuursorgaan veronderstelt. Zie: Koenraad 2023, p. 3222. Normaliter zou voor de burger het leveren van tegenbewijs moeten volstaan, lees: ‘munitie voor *twijfel* over de deugdelijkheid van het onderzoek waarop het besluit is gebaseerd’ in: Koenraad 2023, p. 3221.

⁷⁵ Schlössels 2009, p. 53; Herweijer 2024, p. 12.

een last om informatie te verstrekken, hetgeen verder strekt dan het aannemelijk maken van een bepaald feit. De zwaarte van deze geïmpliceerde last sluit niet goed aan bij het soms gebrekkige doenvermogen van burgers. Het is dus wenselijk om een kader op te nemen waarin wordt weergegeven aan welke bewijsvereisten de burger moet voldoen.

Als onderdeel van het waarborgen van rechtszekerheid kan het alternatief worden opgeworpen om in sommige gevallen de rechter te verplichten om een informele bewijsopdracht te geven.⁷⁶ Informele instrumenten bevatten geen onnodige procedurele belemmeringen en zijn dan ook minder complex voor de burger.⁷⁷

10. Ongelijkheidscompensatie/*equality of arms*

Ongelijkheidscompensatie door bestuursorganen

Uit het WRR-rapport *Weten is nog geen doen* is gebleken dat de overheid geen realistisch mensbeeld heeft van de burger.⁷⁸ Uit een van de aanbevelingen uit het rapport volgt, dat de overheid rekening dient te houden met het gegeven dat niet iedere burger even zelfredzaam is.⁷⁹ Dit kan bijvoorbeeld door het bieden van ongelijkheidscompensatie.⁸⁰ In het wetsvoorstel zijn onder andere de burgerlus en het dienstbaarheidsbeginsel gericht op ongelijkheidscompensatie voor burgers en overheid.⁸¹

Beide instrumenten kunnen bijdragen aan betere proceskansen voor de burger, maar bevorderen de *equality of arms* tussen de burger en de overheid nog onvoldoende.⁸² Daarom is voorgesteld om een bepaling op te nemen, waarin de doelstelling van de overheid tot uitdrukking komt om rekening te houden met het doenvermogen van burgers.⁸³ Deze bepaling legt de verantwoordelijkheid voor de ongelijkheidscompensatie bij het bestuursorgaan, waardoor burgers de nodige middelen krijgen om te begrijpen wat er van hen wordt verwacht in het contact met de overheid. De verplichting voor het bestuursorgaan kan bijvoorbeeld bestaan uit het verstrekken van informatie, het horen van de burger of het oprichten van een loket waar de burger terecht kan met vragen.

---

⁷⁶ Marseille e.a., 2023, p. 918.

⁷⁷ Borman 2023/250, p. 416-417; Schlössels & Albers 2023, p. 110.

⁷⁸ Ippel 2018, p. 393-401; WRR 2017, p. 12-13.

⁷⁹ WRR 2017, p. 14.

⁸⁰ Damen 2017, p. 628-638; Damen 2020, p. 3-18.

⁸¹ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 9.

⁸² Schlössels & Albers 2023, p. 108-110; Marseille e.a. 2023, p. 3-4, 10-11; Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 9.

⁸³ Zie voor deze doelstelling: Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 3.

De ongelijke positie van de burger vergt een verschuiving van het dienstbaarheidsbeginsel als een plicht voor de overheid, naar een recht voor de burger. Een dergelijke verschuiving van het beginsel sluit sterker aan bij de waarborgfunctie van de Awb.⁸⁴ Deze verschuiving geeft zowel de burger als de rechter meer houvast in de beoordeling of het bestuursorgaan zich aan zijn gedragsnorm houdt.⁸⁵

Ongelijkheidscompensatie door de bestuursrechter

De MvT verbindt ongelijkheidscompensatie voornamelijk aan het bewijsrecht en de feitenvaststelling, bijvoorbeeld door middel van de burgerlus.⁸⁶ Dit idee biedt echter weinig compensatie en gaat wederom uit van voldoende doenvermogen bij de burger.⁸⁷ In het licht van compensatie lijkt een taak weggelegd voor een actievere rechter, die de burger helpt door bewijsvoorlichting te geven, ten behoeve van de materiële waarheidsvinding.

De huidige waarborgen in de Awb, waaronder artikel 8:69 lid 3 Awb, worden door de rechter onvoldoende benut en zijn daarom vanuit burgerperspectief onvoldoende effectief.⁸⁸ Hiertoe wordt ook voor de taakstelling van de rechter een verruiming van het dienstbaarheidsbeginsel voorgesteld, om de actieve houding van de rechter te codificeren. Een dienstbare rechter denkt immers met de burger mee. Uit de parlementaire geschiedenis blijkt eveneens dat een wettelijke aanvulling wordt aanbevolen indien deze het evenwicht tussen partijen kan verbeteren.⁸⁹ Tenslotte wordt door diverse auteurs gepleit voor ‘dienende rechtspraak’ waarbij door middel van een centraal bezwaar- en beroepsloket de rechtsbescherming wordt centraliseerd.⁹⁰ Dit kan ook helpen om daadwerkelijk ongelijkheidscompensatie te verwezenlijken.

11. Algemeenbelangenacties

In de bestuursrechtelijke procedure lijkt steeds minder aandacht uit te gaan naar de rechtmatigheidscontrole en rechtmatigheidsbewaking van het gehele systeem (*recours objectif*), en steeds meer naar individuele en definitieve geschilbeslechting (*recours subjectif*).⁹¹ De responsivering van het bestuursrecht bestaat uit het ‘faciliteren van in- en tegenspraak’ om maatschappelijke signalen mee te nemen bij nieuwe wet- en regelgeving.⁹² Dit sluit aan bij de institutionele waarborgfunctie van het bestuursrecht, die versterkt kan worden door de

---

⁸⁴ Schlössels & Albers 2023, p. 108.

⁸⁵ Schlössels & Albers 2023, p. 108.

⁸⁶ Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb, p. 31-32.

⁸⁷ Schlössels & Albers 2023, p. 110; Schlössels 2009, p. 53.

⁸⁸ Schlössels & Albers 2023, p. 110; Schlössels 2009, p. 53-54.

⁸⁹ Barkhuysen e.a. 2007, p. 14.

⁹⁰ Damen 2020, p. 14-15.

⁹¹ Barkhuysen & Jak 2020, p. 370-371; Assink & Schlössels 2022, p. 240; Van den Berge 2016, p. 8.

⁹² Becker & Esser 2023, p. 3.

algemeenbelangacties of de *amicus curiae*. Toch gaat het wetsvoorstel hier niet op in.

Algemeenbelangacties of brieven van *amici curiae* kunnen problemen aan het licht brengen en zodoende fungeren als de ‘rechtsstatelijke voelsprietten’ van de trias politica.⁹³ Dit draagt bij aan een meer responsieve rechtsorde omdat signalen uit de samenleving hun weg naar boven vinden en tot systematische veranderingen kunnen leiden.⁹⁴ In de praktijk blijkt dat algemeenbelangacties eerder onregelmatigheden in besluitvorming aan het licht brengen.⁹⁵

Algemeenbelangacties kunnen een uitspraak van de rechter voorkomen, die enkel gericht is op de specifieke casus en de bredere gevolgen uit het oog verliest, doordat ze de kennis van de rechter over de maatschappelijke gevolgen van de uitspraak kunnen vergroten.⁹⁶ Belangenorganisaties - die zich bijvoorbeeld als *amicus curiae* opstellen in een zaak - hebben vaak kennis en ervaring in specifieke domeinen, waardoor zij de rechter kunnen informeren over de doorwerking van besluitvorming in de samenleving.⁹⁷ Naast objectieve en onafhankelijke informatievoorziening over bredere implicaties van een uitspraak en onvoorzienbare gevolgen, is voor *amici curiae* ook een rechtsbeschermende rol weggelegd.⁹⁸ *Amici curiae* kunnen een stem geven aan ongehoorde en ongeziene belangen van kwetsbare groepen in de samenleving,⁹⁹ hetgeen de *equality of arms* vergroot voor burgers die geen goede rechtsbijstand of weinig kennis van juridische of technische zaken hebben.¹⁰⁰

Middels de huidige constructie van artikel 8:12b Awb worden *amici curiae* uitgenodigd door de rechter. De belangrijke rechtsstatelijke rol van *amici curiae* komt beter uit de verf, indien zij zelfstandig zaken kunnen selecteren waarbij zij informatie willen bieden of bepaalde belangen willen ondersteunen.¹⁰¹ Dit geldt zowel voor de rechtsbeschermende rol ten behoeve van kwetsbare belangen, als voor de institutionele waarborgfunctie van het bestuursrecht. Door de inbreng van *amici curiae* kan de rechter namelijk beter zicht krijgen op de mogelijke maatschappelijke gevolgen van een besluit.¹⁰² Daarnaast kan het de rechtseenheid bevorderen, die juist met een groeiende rol voor individuele geschilbeslechting uit het oog kan worden verloren.

Er dienen enkele kanttekeningen te worden gemaakt over de mogelijkheden van het instrument

---

⁹³ Assink 2022, p. 222-229.

⁹⁴ Esser & Becker 2023, p. 7.

⁹⁵ Assink 2022, p. 229.

⁹⁶ De Poorter 2015, p. 41 & 45; Assink 2022, p. 229.

⁹⁷ Assink & Schlössels 2022, p. 250; Barkhuysen & Jak 2020, p. 368.

⁹⁸ Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 10 & 14; De Poorter 2015, p. 18 en 45; Barkhuysen & Jak 2020, p. 369.

⁹⁹ Stolk 2023, p. 1067.

¹⁰⁰ Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 17-18; Barkhuysen & Jak 2020, p. 369.

¹⁰¹ Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 18.

¹⁰² *Kamerstukken II 2019/20*, 35 550, nr. 3, p. 1-44; De Poorter, in: *T&C Awb 2024*, aant. 6.

van de *amicus curiae*. De rechter moet zich altijd bewust blijven van het feit dat *amici* geen onpartijdige deskundigen zijn, maar mogelijk voor hun eigen belangen lobbyen.¹⁰³ Andere nadelen waar in de literatuur voor wordt gewaarschuwd, zijn de negatieve gevolgen voor de werkdruk van rechters en griffiers en een langere doorlooptijd van zaken, indien er een ‘stortvloed’ aan brieven door *amici* ontstaat.¹⁰⁴

Er zijn meerdere mogelijkheden om deze problemen te ondervangen. Het behartigen van een specifiek (eigen)belang hoeft niet problematisch te zijn als voor de rechter kenbaar is welke belangen de *amicus curiae* behartigt.¹⁰⁵ Transparantievereisten, inhoudende dat de *amicus* inzicht moet bieden in zijn werkwijze en de (financiële) belangen die hij behartigt, kunnen hierbij uitkomst bieden.¹⁰⁶ Ook openbaarheid van de door *amici* ingebrachte stukken kan helpen tegen lobbyen.¹⁰⁷ De oplossing om een verhoogde werklust tegen te gaan wordt op dit moment gezocht in een uitnodigingsbeleid, waarbij *amici* actief worden uitgenodigd.¹⁰⁸ Tevens kan gedacht worden aan het publiceren van slechts één of meerdere gerichte vraagstuk(ken), waarop *amici* kunnen reageren.¹⁰⁹ Deze laatste twee oplossingen staan echter de potentie van het instrument in de weg, omdat rechters op deze manier focussen op de problemen of belangen waar zij reeds bekend mee zijn.¹¹⁰ Een maximering van het aantal pagina’s dat *amici* mogen insturen zou een wenselijke oplossing zijn om een hoge werklust te voorkomen.¹¹¹ Daarnaast kan worden aangenomen dat rechters zeer vaardig zijn in het filteren van informatie, wat strenge procedurele vereisten voor het toelaten van *amicus*-brieven wellicht overbodig maakt.¹¹²

Onderzoek naar de gang van zaken bij de *U.S. Supreme Court* en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) - die beiden veelvuldig gebruikmaken van de *amicus curiae* - laten zien dat de voordelen van dit instrument opwegen tegen de nadelen.¹¹³ Daarnaast toonden *pilots* bij de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State eveneens aan dat het gebruik van *amici* wenselijk is.¹¹⁴ Daarom wordt aanbevolen dat het wetsvoorstel de mogelijkheid creëert voor belangenorganisaties om zichzelf als *amicus curiae* bij een zaak aan te sluiten. Daarnaast is het belangrijk dat de MvT ingaat op de institutionele waarborgfunctie van de algemeenbelangacties en de *amicus curiae*.

---

¹⁰³ De Moor-van Vugt 2017, p. 31-32; Ouwehand 2022, p. 148-158.

¹⁰⁴ De Poorter, Van Heusden & De Lange 2018, p. 16 & 28-29.

¹⁰⁵ Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 18.

¹⁰⁶ Hermans 2021, p. 898-900; Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 9-19.

¹⁰⁷ Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 17.

¹⁰⁸ Artikel 8:12b Awb; De Poorter, Van Heusden & De Lange 2018, p. 29-31.

¹⁰⁹ Dit is de werkwijze van de Hoge Raad. Zie hierover: Stolk, Schuurmans en Esser 2019, p. 14-16.

¹¹⁰ Stolk, Schuurmans en Esser 2019, p. 17.

¹¹¹ Stolk, Schuurmans en Esser 2019, p. 14-18.

¹¹² De Poorter, Van Heusden & De Lange 2018, p. 28.

¹¹³ Stolk, Schuurmans & Esser 2019, p. 12-14.

¹¹⁴ Zie hierover het rapport van: De Poorter, Van Heusden & De Lange 2018.

12. Algoritmische besluitvorming

Toelichting: opname in de MvT en bredere wettelijke verankering in wetgeving

Op dit moment is er een gebrek aan specifieke wetgeving rondom algoritmische besluitvorming. Dat gebrek is terug te zien in het *Reflectiedocument algoritmische besluitvorming en de Awb*, dat parallel aan dit wetsvoorstel in internetconsultatie is gebracht.¹¹⁵ De Awb omvat bijvoorbeeld geen clausules voor algoritmische processen, met uitzondering van de Algemene Verordening Gegevensbescherming (hierna: AVG). Nochtans bestaat er geen volledig juridisch vacuüm. In de afwezigheid van specifieke wetten leunen rechters op de algemene beginselen van behoorlijk bestuur en grondrechten om grenzen te stellen aan het gebruik van algoritmische besluitvorming. Enkele relevante voorbeelden hiervan zijn het motiveringsbeginsel, het zorgvuldigheidsbeginsel en het beginsel van *equality of arms*.¹¹⁶ De rechterlijke bescherming fungeert als een suboptimale oplossing in de afwezigheid van specifieke regelgeving. Rechtspraak biedt slechts een retrospectieve evaluatie van individuele gevallen, terwijl wetgeving de voorkeur geniet. Dit vanwege de voorafgaande verduidelijking van eisen en rechten voor bestuursorganen en burgers. Hoewel de algemene beginselen van behoorlijk bestuur een veiligheidsnet bieden, ligt de verantwoordelijkheid bij de wetgever om meer gedetailleerde en mogelijk stringente criteria vast te stellen. Volgens Wolswinkel is de wetgever aan zet.¹¹⁷

Het is essentieel dat nieuwe regelgeving zodanig wordt vormgegeven dat verantwoorde innovatie binnen het domein van algoritmische besluitvorming wordt gefaciliteerd. Normstellingen dienen niet excessief gericht te zijn op huidige technologieën, waardoor de mogelijkheden voor toekomstige technologische vooruitgang beperkt worden. De kans bestaat dan immers dat die technologie niet meer actueel is, op het moment dat de regelgeving in werking treedt.¹¹⁸ In het licht van de voorgestelde internationale AI-verordening dient de nationale wetgever zorgvuldig te overwegen of er behoefte is aan additionele nationale wetgeving. Hierbij kan gekeken worden naar wetgevingsinitiatieven in naburige landen zoals België en Frankrijk, die specifieke eisen stellen rondom overheidsinformatie.¹¹⁹ We raden de wetgever aan om in overleg met betrokken partijen te reflecteren op de methoden om de normstelling rondom algoritmische besluitvorming indirect te versterken. Wolswinkel pleit voorts dat het belangrijk is dat de wetgever leiderschap toont in het standaardiseren van terminologie om verwarringen te voorkomen en heldere, juridisch bindende standaarden te vestigen.¹²⁰

---

¹¹⁵ Wolswinkel 2020, p. 325.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld de uitspraak: ABRvS 17 mei 2017, ECLI:NL:RVS:2017:1259.

¹¹⁷ Wolswinkel 2020, p. 323.

¹¹⁸ Eiband, Schneider & Buschek 2018, p.2.

¹¹⁹ Kulk & Van Deursen 2020, p. 175.

¹²⁰ Wolswinkel 2020, p. 324.

13. Slot

Slaat er met het Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb een vloedgolf over het bestuursrecht?¹²¹ Wij concluderen dat met het wetsvoorstel absoluut een nieuwe stroming wordt veroorzaakt. Als bestuursrechtjuristen in opleiding geven wij een aantal overkoepelende punten mee aan de wetgever.

De MvT lijkt in sommige gevallen over de uitvoerbaarheid heen te stappen. Zo wordt gesteld dat het belang van uitvoeringsinstanties om af te kunnen zien van horen (artikel 4:12 Awb) niet in alle gevallen opweegt tegen de noodzaak om besluiten zorgvuldig voor te bereiden. Iedereen zal het er over eens zijn dat besluiten zorgvuldig moeten worden voorbereid, maar de uitvoeringsinstanties zouden door de Awb-wetgever daarbij niet tot het onmogelijke gehouden moeten worden. De burger ervaart een responsieve overheid bij de uitvoering van de wetten. Indien dit wetsvoorstel wil bereiken wat het beoogt – namelijk een responsief bestuur – is het noodzakelijk dat er een breed gedragen, uitvoerbaar wetsvoorstel naar de Tweede Kamer gaat.

Wij hopen dat deze internetconsultatie hieraan kan bijdragen. Wij kijken uit naar een versterkte Awb die aansluit bij de uitdagingen van de huidige en toekomstige maatschappij en waar wij in onze toekomstige carrière goed mee uit de voeten kunnen.

---

¹²¹ Schlössels en Albers 2023, p. 102-114.

Literatuur

Addink 2023

G.H. Addink, *Algemene beginselen van bestuursrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2023.

Assink 2022

B. Assink, *Het recours objectief, een herwaardering* (diss. Nijmegen), Deventer: Wolters Kluwer 2022.

Assink & Schlössels 2022

B. Assink & R.J.N. Schlössels, 'De rechtsstatelijke controlefunctie van de bestuursrechtspraak. Hoe de herwaardering van een oud ideaal de rechtsstaat weerbaarder kan maken', in: R.J.N. Schlössels, J.J.J. Sillen & R.B.J. Tinnevelt (red.), *Naar een weerbare rechtsstaat*, Deventer: Wolters Kluwer 2022, p. 239-255.

Barkhuysen e.a. 2007

T. Barkhuysen e.a., *Feitenvaststelling in beroep*, Den Haag: Boom Juridisch 2007.

Barkhuysen 2018

T. Barkhuysen, 'De opmars van evenredigheid in het bestuursrecht', *NJB* 2018/445, p. 600-603.

Barkhuysen & Jak 2020

T. Barkhuysen & N. Jak, 'De *amicus curiae* in het bestuursrecht wettelijk verankerd: experimenteren maar!', *NJB* 2020/171, p. 367-373.

Belhaj 2023

F. Belhaj, 'Het dienstbaarheidsbeginsel: de weg naar meer maatwerk en een responsievere overheid?', *TFB* 2023/3, p. 21-27.

Van den Berge 2016

L. van den Berge, *Bestuursrecht tussen autonomie en verhouding: Naar een relationeel bestuursrecht* (diss. Utrecht) 2016.

Van den Berge 2024

L. van den Berge, 'Responsief bestuursrecht: het evenredigheidsbeginsel vanuit het burgerperspectief', in: B.J. van Ettehoven e.a. (red.), *Evenwichtig bestuursrecht: voortbouwen op het wetenschappelijke werk van Ben Schueler*, Den Haag: Boom Juridisch 2024, p. 13-30.

Borman 2023/48

T.C. Borman, 'Preconsultatie wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb', *NTB* 2023/48, p. 96-105.

Borman 2023/250

T.C. Borman, 'Adviezen rechtspraak over versterking waarborgfunctie Awb', *NTB* 2023/250, p. 410-418

Borman, in: T&C Awb 2024

T.C. Borman, commentaar op art. 8:12b Awb, in: J.C.A. de Poorter, *T&C Algemene wet bestuursrecht*, (online, bijgewerkt 1 maart 2024).

Brenninkmeijer 2010

A. Brenninkmeijer, 'Voorwoord', in: L. van der Velden, C.C.J.M. Koetsenruijter & M.C. Euwema (red.), *Prettig contact met de overheid 2. Eindrapportage pionierstraject mediationvaardigheden. Resultaten, analyses & aanbevelingen*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2010, p. 12-13.

Bröring & Tollenaar 2021

H. E Bröring & A. Tollenaar, 'Menselijke maat in het bestuursrecht: afwijken van algemene regels', in: K. de Graaf e.a. (red.), *Grensoverstijgende rechtsbeoefening: Liber amicorum Jan Jans*, Zutphen: Paris 2021, p. 209-218.

Damen 2017

L.J.A. Damen, 'De autonome Awbmens?', *AA* 2017/628, p. 628-638.

Damen 2020

L.J.A. Damen, 'Op naar 2GST in het bestuursrecht!', *NTB* 2020/2, p. 3-18.

Doornbos 2019

N. Doornbos, 'Naar een meer responsief bestuursrecht?', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb: In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Wolters Kluwer 2019, p. 567-578.

Eiband, Schneider & Buschek 2018

M. Eiband, H. Schneider & D. Buschek, 'Normative vs. Pragmatic: Two Perspectives on the Design of Explanations in Intelligent Systems', *ExSS* 2018/7, afl. 2068, p. 1-4.

Van Elst e.a. 2019

R. van Elst e.a., *Waardevol digitaliseren. Hoe lokale bestuurders vanuit publiek perspectief mee kunnen doen aan het 'technologiespel'*, Den Haag: Rathenau Instituut 2019.

Esser & Becker 2021

J.E. Esser & R.G. Becker, 'Maak van maatwerk de regel: maatwerk in rechterlijke toetsing van regels en uitvoering', *NTB* 2021/106, p. 249-257.

Esser & Becker 2023

J.E. Esser & R. Becker, 'Reactie op wetsvoorstel *Versterking waarborgfunctie Algemene wet bestuursrecht*', 2023.

Feenstra & Tollenaar 2018 M. Feenstra & A. Tollenaar, 'Bijzondere omstandigheden bij de toepassing van beleidsregels', *JBplus* 2018/1, p. 3-12.

Friedman & Nissenbaum 1996B

Friedman & H. Nissenbaum, 'Bias in Computer Systems', *ACM Transactions on Information systems* 1996/14, p. 330-350.

Gerards**2010**

J.H. Gerards, 'Meer rechtsbeginselen in de Awb? Gezichtspunten voor toekomstige codificatie', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *Bestuursrecht harmoniseren: 15 jaar Awb*, Den Haag: Boom Juridisch 2010.

Van**der****Heijden****2001**

G.M.A. van der Heijden, *Een filosofie van behoorlijk bestuur: een verklaring voor de juridische en de maatschappelijke functie van de beginselen van behoorlijk bestuur* (diss. Amsterdam UvA), Deventer: W.E.J. Tjeenk-Willink 2001.

Hermans 2021

M.C.A. Hermans, 'Amicus curiae en kruisbenoemingen bij de hoogste bestuursrechters. Een analyse', *NJB* 2021/844, p. 894-901.

Herweijer 2024

H. Herweijer, 'De burgerlus: een duwtje in de goede richting', *NTB* 2024/4, p. 894-901.

Hildebrandt, Leenes & Lokin 2012

M. Hildebrandt, R.E. Leenes & M.H.A.F. Lokin, 'Technologie en wetgeving in cyberspace: verstandshuwelijk of innige relatie?', *Regelmaat* 2012/27, p. 61-62.

Hoe hoort het eigenlijk? Passend contact tussen overheid en burger 2014
Hoe hoort het eigenlijk? Passend contact tussen overheid en burger (Adviesrapport ROB) 2014.

Ippel 2018

M.H. Ippel, 'De mens als maatstaf voor de regels van het algemeen bestuursrecht', *NTB* 2018/63, p. 393-401.

Ippel 2020

M.H. Ippel, 'Het beginsel van de dienende overheid als grondslag voor responsief bestuursrecht; aanknopingspunten voor de bestuursrechter', *NTB* 2020/73, p.189-195.

Ippel & Beirnaert 2022

M.H. Ippel & P. Beirnaert, 'Goede uitvoering van wetgeving vanuit het burgerperspectief', *Regelmaat* 2022/4, p. 314-331.

Ippel & Scheltema 2023

M.H. Ippel & M. Scheltema, 'De rechtsstatelijke zorgplicht', in: *Zorgplichten in het bestuursrecht* (VAR-pleidvies nr.170), Den Haag: Boom Juridisch 2023, p. 7-75.

Klap 2019

A.P. Klap, 'Beleidsregels: een terecht verguisde rechtsfiguur?', in: B. Marseille e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Wolters Kluwer 2019, p. 385-392.

Koenraad 2023

L.M. Koenraad, 'De burgerlus in het bestuursrecht. Een mooi instrument maar geen wondermiddel.', *NJB* 2023/2692, p. 3218-3225.

Kool e.a. 2017

L. Kool e.a., *Opwaarderen – Borgen van publieke waarden in de digitale samenleving*, Den Haag: Rathenau Instituut 2017.

Kulk & Van Deursen 2020

S. Kulk & S. van Deursen, *Juridische aspecten van algoritmen die besluiten nemen. Een verkennend onderzoek*, Den Haag: WODC 2020, p. 169-179.

Lammerant, Blok & Hart 2018

H. Lammerant, P.H. Blok & P. De Hert, 'Big data besluitvormingsprocessen en sluiptwegen van discriminatie', *NTM/NJCM-bulletin* 2018/43, p. 3-24.

De**Lange****2023**

C.J. de Lange, 'Dienen en bediend worden: burgerinitiatieven en het dienstbaarheidsbeginsel', *NTB* 2023/4, p. 10-13.

Marseille e.a. 2023

B. Marseille e.a., 'Kleine Gids voor het wetsvoorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb', *NJB* 2023/819, p. 908-919.

Marseille, Wever & Winter 2023

B. Marseille, M. Wever & H. Winter, *Naar een responsiever bestuursrecht* (position paper Rijksuniversiteit Groningen) 2023.

De Moor-van Vugt 2017

A.J.C. de Moor-van Vugt, 'Rechtseenheid in het bestuursrecht: een gestrande missie?', *O&A* 2017/4, p. 27-35.

Nagelhout & Van Wordragen 2021

S.V. Nagelhout & T.A.D. van Wordragen, 'Tijd voor een verdere codificatie van de algemene beginselen van behoorlijk bestuur? Een rondgang anno 2021 en aanbevelingen voor de toekomst', *TFB* 2021/8, p. 38-48.

Ouwehand 2022

I.S. Ouwehand, 'De *amicus curiae* en de bijzondere kamer; nieuwe manieren voor de bestuursrechter om deskundigen in de procedure te betrekken', *NTB* 2022/72, p. 148-158.

De Poorter 2015

J.C.A. de Poorter, 'Het belang van de *amicus curiae* voor de rechtsvormende taak van de hoogste bestuursrechters. Naar een regeling van de *amicus curiae* in de Algemene wet bestuursrecht', *NTB* 2015/7, p. 40-49.

De Poorter, Van Heusden & De Lange 2018

J.C.A. de Poorter, L.A. van Heusden & C.J. de Lange, *De amicus curiae geëvalueerd. Over de eerste indrukken van de inzet van het instrument van de amicus curiae in procedures van de Afdeling bestuursrechtspraak*, Den Haag: Raad van State 2018.

De Poorter, in: T&C Awb 2024

J.C.A. de Poorter, commentaar op art 1:3 Awb, in: *T&C Algemene wet bestuursrecht* (online, bijgewerkt 1 maart 2024).

Prettig contact met de overheid (2) 2010

L. van der Velden, C.C.J.M. Koetsenruijter & M.C. Euwema (red.), *Prettig contact met de overheid 2. Eindrapportage pionierstraject mediationvaardigheden. Resultaten, analyses en aanbevelingen*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2010.

Raat 2023

C. Raat, 'Ambtelijk vakmanschap: doe wat werkt. Een pleidooi voor evenwicht en kwaliteit in de overheidspraktijk', *Bestuursrecht* 2023/32, p. 55-67.

Rodscheid 2023

A. Rodscheid, *Een beschikkingenfabriek. Een bloemlezing van citaten over procedures tussen burger en overheid en het procedeedgedrag van de overheid* (rapport), Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 2023.

Van Roij 2023

W. van Roij, 'Het wetsvoorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb nader en door een fiscale bril bezien', *NJB* 2023/1396, p. 1649-1660.

Scheltema 1989

M. Scheltema, 'De rechtsstaat', in: J.W.M. Engels e.a. (red.), *De rechtsstaat herdacht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 11-25.

Scheltema 2015

M. Scheltema, 'Bureaucratische rechtsstaat of responsieve rechtsstaat?', *NTB* 2015/37, p. 287-289.

Scheltema 2018

M. Scheltema, 'Wetgeving in de responsieve rechtsstaat', *RegelMaat* 2018/33, p. 120-131.

Scheltema 2019

M. Scheltema, 'De responsieve rechtsstaat: het burgerperspectief', *NTB* 2019/24, p. 246-253.

Schlössels 2009

R.J.N. Schlössels, 'Een vrije en kenbare bewijsleer?', in: *Bestuursrechtelijk bewijsrecht: wetgever of rechter?* (VAR-reeks 142), Den Haag: Boom Juridisch 2009, p. 11-116.

Schlössels 2010

R.J.N. Schlössels, 'Bestaat er nog een dienende overheid? Kritische opmerkingen vanuit het perspectief van de decentrale overheid', *Gst* 2010/102, p. 510-519.

Schlössels 2016

R.J.N. Schlössels, 'Service Principle', *Gst* 2016/20, p. 101.

Schlössels 2019

R.J.N. Schlössels, 'Beginselen van behoorlijk bestuur', *NTB* 2019/42, p. 425-436.

Schlössels & Albers 2023

R.J.N. Schlössels & C.L.G.F.H. Albers, 'Over rechtspolitieke vloedgolven, maatwerk en verbouwingen aan de Algemene wet bestuursrecht', *JBplus* 2023/7, p. 102-114.

Schlössels & Frins 2022

R.J.N. Schlössels & R.H.W. Frins, 'Kamino en Datema. Recht op behoorlijk bestuur', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *AB Klassiek*, Deventer: Wolters Kluwer 2022, p. 633-648.

Schuurmans, Leijten & Esser 2020

Y.E. Schuurmans, A.E.M. Leijten & J.E. Esser, *Bestuursrecht op Maat*, Leiden: Universiteit Leiden 2020.

Schuurmans 2023

Y.E. Schuurmans, 'Toegang tot het bestuursrecht', *NTB* 2023/78, p. 140-146.

Stolk, Schuurmans & Esser 2019

R. Stolk, Y. Schuurmans & J. Esser, 'De *amicus curiae*: een instrument voor rechtsvorming of ook voor rechtsbescherming?', *AA* 2019/09, p. 9-19.

Stolk 2023

R. Stolk, 'De algemeenbelangactie in strijd met het algemeen belang? Over de representativiteit van algemene belangenbehartigers', *NJB* 2023/970, p. 1064-1071.

Tanja 2018

E. Tanja, 'Responsiviteit: betekenis, waarde en gevolgen voor de bestuur(srechtelijke) praktijk', *NTB* 2018/29, p. 185-187.

Tollenaar 2006

A. Tollenaar, 'Het is maar wat je bijzonder noemt. Rechterlijke toetsing aan beleid en beleidsregels', *JBplus* 2006/4, p. 175-187.

Wolswinkel 2020

J.C. Wolswinkel, 'Maatwerk, digitalisering en bestuursrecht. Onlosmakelijk verbonden?', *NTB* 2020/137, p. 321-325.

WRR 2017

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Weten is nog geen doen: een realistisch perspectief op redzaamheid*, Den Haag 2017.

WRR 2023

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle* (WRR-Rapport 108), Den Haag 2023.

Parlementaire stukken

Memorie van Toelichting Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Awb

Kamerstukken II 1993/94, 23700, nr. 3.

Kamerstukken II 2019/20, 35550, nr. 3.

Kamerstukken II 2021/22, 35501, nr. 102.

Jurisprudentie

ABRvS 26 oktober 2016, ECLI:NL:RVS:2016:2840, *AB* 2016/447 m.nt. H.E. Bröring.

ABRvS 17 mei 2017, ECLI:NL:RVS:2017:1259.